

СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ АКЦІОНЕРНИХ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті висвітлюється процес створення мережі акціонерних комерційних банків Росії у другій половині ХІХ ст., аналізуються причини нерозвиненості банківського кредиту, проекти створення комерційних кредитних установ, а також тенденції розвитку системи комерційних банків у зв'язку з економічними процесами в країні.

Ключові слова: акціонерні комерційні банки, приватний капітал, банківські крахи, основні активи і пасиви.

Постановка проблеми. Розвиток економіки на ринкових засадах потребує функціонування ефективної банківської системи, яка забезпечує раціональне використання фінансових ресурсів країни. Провідну роль у концентрації та забезпеченні руху фінансів покликані відігравати комерційні банки. У зв'язку з цим видається вмотивованим вивчення досвіду становлення та розвитку мережі комерційних банків у різні історичні періоди вітчизняної історії. На особливу увагу заслуговує період другої половини ХІХ ст., коли в Російській імперії, складовою якої були й українські землі, почалося руйнування феодальних відносин та наростання капіталістичних тенденцій в економіці. Складовою даного процесу стало реформування банківської системи, яке передбачало створення Державного банку та приватних кредитних установ.

Аналіз останніх публікацій. Процес становлення банківської системи Російської імперії та створення кредитних установ в Україні у другій половині ХІХ ст. висвітлений у працях російських та українських вчених – авторів підручників з історії грошей та банківництва [5; 7]. У цих виданнях подано стислу інформацію про причини виникнення та діяльність найбільших акціонерних комерційних банків країни. Створення мережі приватних кредитних установ даного періоду, розміри їх капіталів, здійснювані операції, склад клієнтури та правове регулювання діяльності досліджено у наукових працях таких українських вчених, як Н. Головацька [3], Л. Донченко [6], З. Комаринська [8], Д. Крохмалюк [9], І. Новікова [12]. Регіональні особливості виникнення акціонерних комерційних банків на Сумщині та Поділлі відображені в дослідженнях В. Міщенко, Г. Корогод [10], З. Никифорчина [11].

Не вирішені раніше частини проблеми. Поза увагою сучасної історіографії становлення мережі акціонерних комерційних банків Росії та України в означений період залишилися деталізація причин створення даних кредитних установ, багатоваріантність проектів їх заснування, наслідки

впливу кризових явищ в економіці країни на діяльність банків, причини банківських крахів.

Мета статті – дослідити основні тенденції процесу формування мережі акціонерних комерційних банків у Російській імперії другої половини XIX ст. та вплив на даний процес загальної економічної ситуації в країні.

Виклад основного матеріалу. Наростання капіталістичних тенденцій в економіці Росії в середині XIX ст. спонукало владу до створення відповідної фінансово-грошової та кредитної системи. Вони були сформовані у порівняно стислі строки, відіграли значну роль в акумуляції грошових засобів, однак її становлення не було безпроблемним. Кінець 50-х рр. XIX ст. в Росії позначився кризою у фінансовій сфері, яка виявилась у відсутності грошових капіталів. Сталося це через те, що у 1857 р. новий міністр фінансів Брок, який змінив на цій посаді Канкріна, видав наказ про зниження рівня процентної ставки за внесками у казенних банках з 4 до 3 % [18, с. 279]. Внаслідок таких дій країну почав покидати іноземний капітал, який до того ж побоювався наростання тут революційних рухів.

У такій ситуації вільні капітали та кошти банківських внесків використовувалися для придбання акцій і облігацій акціонерних компаній. Так, після опублікування вже згаданого наказу, група іноземних і російських підприємців, що входили до складу “Головного товариства російських залізниць”, кошти своїх банківських внесків спрямували на придбання акцій та облігацій даного “Товариства”. Внаслідок таких тенденцій відтік капіталів з банків у 1858 р. становив 299 млн. руб., а в 1859 – 355 млн. руб. [18, с. 280].

Незважаючи на вказані проблеми, у сфері банківської справи Росії спостерігалось прагнення перейти від казенної до акціонерної форми. Основним мотивом на користь створення приватних банків було прагнення надання промисловості і торгівлі більшої свободи та ініціативи. З даною аргументацією погоджувались як практики, так і представники наукових кіл. У 1859 р. з пропозицією заснування приватних банків виступила Урядова комісія, створена для розгляду питання про земські банки, а також політико-економічний комітет Вільного економічного товариства та московське купецтво [13, с. 66–67].

До Міністерства фінансів надходили проекти створення акціонерних банків, авторами яких були німецькі та англійські підприємці, представники великого капіталу інших країн. Зокрема, в 1859 р. свій проект запропонувала група німецьких підприємців на чолі з колишнім пруським міністром фінансів Габером. Але великі розміри майбутнього банку та різноманітність операцій, що передбачалися статутом, викликали занепокоєння російських можновладців, адже такі банки створювали конкуренцію Державному банку. Російська та іноземна (особливо англійська) преса висловлювалася проти даного проекту, наголошуючи на ймовірності посилення німецького впливу у сфері банківського кредиту.

Поштовхом для розвитку банківського кредиту, який був пов’язаний з промисловим капіталом, стала аграрна реформа 1861 р. На думку сучасних

дослідників, з цього часу почався другий етап еволюції російської кредитної системи. Нові кредитні організації були необхідні для трансформації маси грошових накопичень у кредити та інвестиції, а також для створення еластичного грошового обігу [5, с. 262].

Однак розвитку ринкових відносин на момент впровадження реформи заважала нерозвинутість системи кредитування, відсутність комерційних банків. Державний банк, створений у 1860 році, надавав переважно іпотечні позики великим землевласникам під заставу землі, тобто кредити майже не були пов'язані з виробничою сферою. Саме тому після оголошення реформи відновилися пропозиції щодо заснування комерційних банків.

У 1862 р. з проектом створення акціонерного банку як основного посередника між центром торгівлі та провінцією виступив Леон Розенталь. Міністерство фінансів відхилило дану ініціативу, наголошуючи, що приватний банк створить конкуренцію Державному банку шляхом залучення клієнтури на більш вигідних умовах. Виникли також заперечення стосовно пункту, який передбачав кредитування приватного банку Державним, що створювало додаткові ризики для останнього.

Через кілька місяців англійськими підприємцями був запропонований проект створення приватного акціонерного банку. Тодішній міністр фінансів Росії Рейтерн підтримував ідею створення в країні іноземного банку. У своїх зауваженнях до проекту він наголошував, що фінансова система країни в такий спосіб отримає можливість швидко збагатитись за рахунок іноземного капіталу. На думку міністра, вирішувалося також питання щодо кваліфікованого керівництва майбутнього банку, оскільки воно формувалось із англійських спеціалістів. Однак Комітет Міністрів не погодився з думкою Рейтерна і передав згаданий проект на розгляд до Державної ради, яка не затвердила статут майбутньої фінансової установи.

Представлені в 1864 р. кілька аналогічних проектів відомого в купецьких колах Росії В.А. Кокарева також були відхилені. Водночас підвищувався інтерес до банківської справи, актуальним стає питання про створення банків із залученням приватних капіталів [13, с. 67–71].

Незважаючи на те, що процес формування кредитної системи Росії був досить тривалим і складним, потреба у створенні банків із залученням приватних коштів ставала щораз актуальнішою. Після відхилення низки проектів все ж було створено перший акціонерний банк – Санкт-Петербурзький приватний комерційний банк. Його відкриття було продиктовано необхідністю додаткового фінансування петербурзької торгівлі та врегулювання відносин з іноземними фірмами.

Засновником банку став голова Санкт-Петербурзького біржового комітету Е.Е. Брандт, а співзасновниками – барон Л. Гауф, комерційний радник Г. Єлисеєв, Р.Клеменц і представник компанії “Асмус Симонсен і К^о”. Розпочавши свої операції з 1 листопада 1864 р., банк відразу продемонстрував успішну діяльність. Його чистий прибуток за 1864–1865 рр. становив 251 тис.

руб., за 1866 р. – 500 тис. руб., за 1867 р. – 592 тис. руб. До того ж за вказані роки акціонерам було видано відповідно 8,6; 10,2; 11,4 % дивідендів.

Успішна діяльність першого комерційного банку продемонструвала, що в Росії є всі підстави для розвитку комерційного кредиту. Другим комерційним банком країни став Московський купецький банк, заснований купцями на чолі з І. Ляміним, М.С. Морозовим та М.М. Суцевим. Ця фінансова установа розпочала свої операції в 1866 р. і за два роки своєї діяльності збільшила основний капітал з 2 до 5 млн. руб. За 1867, 1868 та 1869 роки банк зміг виплатити своїм акціонерам відповідно 12; 17 та 15,8 % дивідендів [13, с. 71–74].

За першими двома банками виникає низка акціонерних банків у великих господарських центрах. Так, у 1867 р. були створені Харківський торговий банк та Київський приватний комерційний банк [14, с. 40–64]. Засновниками перших комерційних банків були переважно місцеві підприємці. Згодом їх змінює група постійних засновників-професіоналів, прізвища яких фігурують майже в усіх банках, які на той час створювалися. Засновниками ставали переважно біржові спекулянти та банкірські родини, впливові особи за своїм становищем або особи з гучними іменами та зв'язками у вищих колах суспільства. Вони зазвичай збирали первинний капітал, добивалися затвердження статуту та пускали акції на біржу для продажу.

Серед засновників нових банків значну роль почали відігравати іноземні підприємці. Так, частина акцій першого російського комерційного банку була придбана німецькими банкірами. Під час організації Російського банку для зовнішньої торгівлі, Міжнародного комерційного та Ризького комерційного брав участь німецький капітал, згодом витіснений французьким. Але частка іноземного капіталу в капіталах російських банків була незначною – близько 10 %. Згодом, у 1890 рр., коли в Росії спостерігатиметься промисловий підйом, цей показник значно збільшиться [17, с. 108].

Успішна діяльність банків сприяла підвищенню курсу їх акцій на біржі, в результаті чого наприкінці 60-х рр. XIX ст. відбулася так звана “біржова гарячка”. Біржовою грою захопилися не лише ділові люди, а й ті, які не мали нічого спільного з практичною господарською діяльністю, наприклад, гвардійські офіцери, різні салонні дами тощо. Найбільшими центрами біржової спекуляції стали Санкт-Петербург та Одеса. Підвищений попит публіки на акції банків підтверджує випадок, коли у 1869 р. попит на акції Санкт-Петербурзького міжнародного банку перевищив пропозицію у 292 рази [13, с. 75].

Перші комерційні банки мали переважно місцевий характер і створювалися для обслуговування невеликого району. Згодом почали створюватися банки, район діяльності яких охоплював декілька економічних областей. До групи останніх належав створений у 1870 р. Волзько-Камський комерційний банк. Такий тип банку відкривав свої філії в багатьох пунктах району, маючи на меті передавати капітали з одного пункту в інший,

перетворюючи їх із пасивних в активні. У такий спосіб досягалося врівноваження попиту і пропозиції, здешевлення кредиту та сприяння розвитку підприємницької діяльності.

Отже, впродовж 1864–1868 рр. у Росії було відкрито 6 акціонерних банків, а з 1869 до 1873 року – ще 39 [2, с. 42], і вже до 1875 р. кредитна система Росії досягла найвищої точки розвитку. З 39 російських банків 10 було створено в Україні [10, с. 16]. Сума капіталів, які протягом періоду від заснування банків до 1873 р. були внесені в акціонерні банки, становила 6,141 млн. руб. [15, с. 35]. З самого початку створення банків вони мали більшу частку в сукупних ресурсах країни: п'ять найбільших кредитних установ даного типу вже у 1875–1881 рр. охоплювали близько половини, а 12 банків – до 75 % усіх банківських ресурсів Росії [16, с. 157]. Капітал 39 акціонерних банків у 1875 р. становив 1 057 млн. руб., а Державного банку – 21 млн. руб. Значну частку основних капіталів становили іноземні капітали (переважно німецькі), зібрані при посередництві іноземних банків та підприємців [13, с. 77–78].

Криза 1873–1875 рр., пов'язана з черговою західноєвропейською кризою та зменшенням внутрішнього залізничного будівництва, російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та світова сільськогосподарська криза, спричинена американською конкуренцією, призвели до періоду тривалої депресії банківської системи. У 1875 р. стався перший банківський крах, коли припинив свої операції Московський комерційний позиковий банк. Ця подія спричинила недовіру до банків у підприємницьких колах, відтік внесків і загальмувала процес створення нових кредитних установ. Як наслідок, низка банків, переважно провінційних, ліквідувала свої справи: Ростовський-на-Дону комерційний (1876 р.), Кишинівський комерційний (1878 р.), Одеський комерційний (1878 р.), Кам'янець-Подільський комерційний (1879 р.), Ревельський комерційний (1880 р.), Промисловий банк у Москві та Кронштадтський комерційний банки були оголошені нездатними продовжувати діяльність [17, с. 109]. Протягом 70-х рр. XIX ст. дванадцять банків згорнули свої операції та за власною ініціативою зменшили власні акціонерні капітали з 24 до 13,7 млн. руб. Врахування векселів, яке досягло в 1875 р. у всіх акціонерних банках 218 млн. руб., знизилося до 132 млн. руб. у 1880 р. А впродовж 1874–1878 рр. не було відкрито жодного комерційного банку [2, с. 43].

На думку дослідників, до банківських крахів у Росії даного періоду призводила ситуація, коли банк кредитував переважно одного клієнта і збитки на операціях з ним повністю порушували справи банку. Прикладом може слугувати доля Харківського торговельного банку, одним із засновників і фактичним розпорядником якого був відомий заводчик О.К. Алчевський. Цей банк кредитував майже винятково Алчевського і його підприємства, що й стало причиною краху даної кредитної установи [2, с. 43–44; 9, с. 61]. Банки також могли постраждати внаслідок поширення негативних слухів, які призводили до переміщення внесків з одного

комерційного банку в інший або до Державного банку, який гарантував збереження коштів, хоча й під менші проценти.

У період з 1876 до 1880 року найбільше постраждали акціонерні банки, операції яких знизилися на 30–40 %, а їх питома вага в основних активах і пасивах кредитної системи країни становила лише 35–33 %. У провінції вона становила 23 % за основними пасивами і активами та 17 % за вкладними операціями. Водночас питома вага Державного банку в кредитній системі та його роль у кредитуванні торгово-промислового обігу була досить значною. Йому належала майже третина основних пасивів кредитної системи, майже 30 % внесків та більше чверті обліково-позичкових операцій. Кількість філій Державного банку становила 57 установ, а кількість філій усіх комерційних банків – лише 35 [2, с. 45].

У 1880-ті рр. становище кредитної системи дещо стабілізується, а в 1890-ті рр. у зв'язку з промисловим підйомом приватний сектор кредитної системи значно зміцнив свої позиції. З 1879 до 1894 року в Росії виникло шість комерційних банків та почало діяти агентство французького банку “Ліонський кредит”. Упродовж 1896–1899 рр. було створено ще п'ять банків – Балтійський торгово-промисловий, Белостоцький, Лодзинський Купецький, Російсько-китайський, Сільськогосподарський та Промисловий у Ростові-на-Дону, а на 1899 р. у країні нараховувався 41 акціонерний комерційний банк. З 39 діючих банків 27 мали центральні установи, 198 постійних відділень, 5 контор, 17 комісіонерств і 28 агентств [4, с. 16].

На момент створення основні капітали комерційних банків становили 79 млн. 460 тис. руб., а на 1 січня 1899 р. – 196 млн. 346 тис. руб., тобто їх обсяги збільшилися більше, ніж на 116 млн. руб. У період промислового підйому із 190 млн. руб. збільшення капіталів кредитної системи частка комерційних банків становила 150 млн. руб., із 300 млн. руб. приросту внесків і поточних рахунків – 272 млн. руб. Основні активи їх зросли більш ніж удвічі і досягли 60 % всіх основних активів кредитної системи [2, с. 88].

З усіх комерційних банків, які діяли в країні на 1 січня 1899 р., можна виділити кілька груп за розмірами основних капіталів. До першої групи належали 6 банків, основний капітал яких коливався в межах від 500 тис. руб. до 1 млн. руб. і становив у середньому 575 тис. руб., до другої – 13 банків із середньою сумою основного капіталу 1 млн. 627 тис. руб., до третьої – 3 банки, основний капітал яких у середньому становив 3 млн. 667 тис. руб., до четвертої – 8 банків з основним капіталом у середньому 5 млн. 438 тис. руб., до п'ятої – 7 банків із середнім показником основного капіталу 10 млн. руб. Останню групу становили два банки – Російський для зовнішньої торгівлі та Санкт-Петербурзький міжнародний, основні капітали яких становили відповідно 20 млн. руб. та 24 млн. руб. [1, с. 2–6]. Таким чином, більшість акціонерних комерційних банків за розмірами їх основних капіталів належали до великих акціонерних підприємств.

У 1890-ті рр. діяльність російських акціонерних комерційних банків була досить успішною, що засвідчують дані про отриманий ними чистий

прибуток. За 1894 р. цей показник 34 банків становив 18 920 095 руб., за 1895 р. (33 банки) – 25 146 720 руб., за 1896 р. (34 банки) – 250 26 784 руб., за 1897 р. (36 банків) – 2 4216 629 руб., за 1898 р. (36 банків) – 27 466 239 руб. Дивіденди видавали в 1896–1898 рр. усі існуючі комерційні банки. Причому найбільші дивіденди, від 15 до 28,8 %, сплачували такі банки: Московський Купецький, Азовсько-Донський, Тифліський, Волзько-Камський, Санкт-Петербурзький Міжнародний, Санкт-Петербурзький Обліковий і позиковий, Харківський Торговий, Сибірський Торговий [4, с. 18).

Висновки. Капіталістичні тенденції розвитку економіки Росії в середині XIX ст. потребували фінансового забезпечення. Саме тому на порядок денний постала проблема створення державних і приватних кредитних установ. Останні мусили фінансово підтримати виробничу та торгову сфери. Незважаючи на опір держави, на початку 1860-х рр. були створені перші акціонерні комерційні банки, успішна діяльність яких спонукала підприємців до заснування нових кредитних установ. Засновниками банків були як російські, так і іноземні підприємці. Негативно вплинула на процес створення мережі акціонерних комерційних банків економічна криза середини 1870-х рр. Вона призвела до банківських крахів, скорочення чисельності комерційних банків та їх філій, зниження питомої ваги в основних активах і пасивах кредитної системи країни. Економічний підйом 1890-х рр. зміцнив позиції комерційних банків. У цей період суттєво зросли їх основні капітали, збільшились активи. За розмірами основних капіталів більшість комерційних банків Росії належали до великих акціонерних установ. Їх ефективну діяльність засвідчувало постійне зростання чистого прибутку.

Список літератури

1. Банки и торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за последний отчетный год (1899–1900 и 1900–1901 гг.). Справочная книга [Текст]. – СПб. : Изд. Ц. Крайз, 1902. – 266 с.
2. Гиндин, И. Ф. Русские коммерческие банки [Текст] : Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин ; под ред. С. Г. Струмилина. – М. : Госфиниздат, 1948. – 453 с.
3. Головацька, Н. Історія банківської системи України у XVIII–XX століттях [Текст] / Н. Головацька // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 5. – С. 116–123.
4. Голубев, А. К. Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях [Текст] / А. К. Голубев. – СПб. : Лештуковская Паровая Скоропечатня, 1899. – 252 с.
5. Деньги, кредит, банки [Текст] : учебник / под ред. Г. М. Белоглавой. – М. : Юрайт-Издат, 2004. – 620 с.
6. Донченко, Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії [Текст] / Л. Донченко // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 8. – С. 49–53.
7. Історія грошей і банківництва [Текст] : підручник / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. ; за ред. С. К. Реверчук. – К. : Атіка, 2004. – 339 с.
8. Комаринська, З. Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX – поч. XX ст.) [Текст] / З. Комаринська // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51.

9. Крохмалюк, Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) [Текст] / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63.
10. Міщенко, В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.) [Текст] / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми : Слобожанщина, 1999. – 76 с.
11. Никифорчина, З. Від міняльного бізнесу – до сучасних банківських установ [Текст] / З. Никифорчина // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 3. – С. 62–64.
12. Новікова, І. Е. З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу у другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст] / І. Е. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 8. – С. 3–9.
13. Памфилов, С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем [Текст] / С. Ф. Памфилов / под ред. и с предисл. Н. Ю. Кислицына. – Изд. первое. – Н. Новгород : Гублит., 1924. – 142 с.
14. Свод узаконений и уставов кредитных [Текст]. Т. 2 : Уставы банков: биржевых коммерческих и промышленных. – СПб. ; М. : Тип. Трубникова, 1873. – [6], 573 с.
15. Статистический временник Российской империи. Ч. 2. Статистика русских банков [Текст]. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. Мин-ва внутренних дел, 1875. – LIV. – Вып. 11. – 545 с. – Серия 2.
16. Тимошина, Т. М. Экономическая история России [Текст] : учебное пособие / Т. М. Тимошина / под ред. проф. М. Н. Чепурина. – 15-е изд., перераб. и доп. – М. : Юстицинформ, 2009. – 424 с.
17. Хромов, П. А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П. А. Хромов [Текст] : учеб. пособие для эконом. спец. ун-тов. – М. : Высшая школа, 1982. – 240 с.
18. Яснопольский, Л. Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России [Текст] / Л. Н. Яснопольский // Коммерческие банки: история, современная организация и деятельность коммерческих банков на Западе: Русский государственный банк и его коммерческая деятельность. – К. : Тип. 2-й артели, 1914. – С. 269–282.

Summary

In the article the process of making the network of stock commercial banks in Russia in the second half of XIX century is lighted up, the reasons of lack of development of banking credit, projects of creation of commercial credit establishments and also tendencies of the system of commercial banks in connection with economic processes in the country are analyzed.

Отримано 20.09.2010

Ткаченко, І.В. Створення мережі акціонерних комерційних банків Росії у другій половині XIX ст. [Текст] / І.В. Ткаченко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник наукових праць. – Суми: УАБС НБУ, 2010. – Т. 30. - С. 280-289.